

SOBRE L'ART DE PRUDÈNCIA I L'ART DE L'OCASIÓ (NOTES SOBRE EL BARROC I GRACIÁN)

Elena Cantarino
Universitat de València

Abstract: The article proposes an analysis about the Prudence and the Occasion in the Baltasar Gracián's first works. The Prudence, as knowledge and practical wisdom, is the exercise of the natural reason, not in abstract, but in his concrete and practical application to the experience of the reality. The Occasion is possess the fleeting way since the things happen and appear in the world. Gracián takes elements of the Baroque Thought in order to make them as one's own and to offer an art of Prudence and an art of the Occasion in order that they operate so much the public man (reason of State) as the private man (reason of state of the individual).

Keywords: Baltasar Gracián, Baroque, Prudence, Occasion, Spanish Golden Age, Reason of State.

Baltasar Gracián (1601-1658) va ingressar en el noviciat de la Companyia de Jesús — fundada en 1540 per Ignasi de Loyola (1491-1556)— a Tarragona, el 30 de maig de 1619, quan comptava amb díhuit anys d'edat. El 21 de maig de 1621 va pronunciar els seus primers vots i va passar a estudiar filosofia en el Col·legi de Calatayud fins a 1623, any en què va anar a Saragossa a estudiar Teologia; allí, en 1627, va professar els quatre vots i va rebre les ordes sacerdotals. Tota la seua formació intel·lectual i moral està lligada, per tant, a la pedagogia humanista i a la *Ratio studiorum* de la Companyia. La pedagogia humanística es desenvolupava atenent a l'aplicabilitat real de les idees i buscant la integració entre el pensar i el saber fer: saber parlar i saber escriure.¹ En 1599 es va publicar oficialment la *Ratio atque Institutio Studiorum*, que després d'unes modificacions realitzades en 1616 es va mantindre fins a l'any 1773, data en què Clemente XIV va suprimir la Companyia. Es tractava d'una ordenació o codificació sobre els mètodes i pràctiques de l'ensenyança, un reglament sistematitzat a manera de manual de metodologia didàctica, que reflectia la interacció de mètodes bàsics tals com la prelligió (preanàlisi o preexplicació dels textos), la repetició (aconseguir l'aprenentatge progressiu per a una eficaç maduració psicològica i intel·lectual) i l'acció realitzada en les aules, complementada per altres activitats que permetien crear un clima de treball continu. La formació integral de l'alumne, és a dir, la formació intel·lectual i moral s'assentava sobre la base de l'ideal de l'humanisme renai-xentista, atenent a més a més a l'adaptació de l'home a la societat.

¹ Cfr. M. Bertrán-Quera (*et alii*), *La Ratio Studiorum de los jesuitas*, Madrid, Universidad de Comillas, 1986, p. 30ss.

Així doncs, si bé el punt de partida de la moral graciàna és aristotèlic i tomiste, en el seu desenvolupament s'observa una inflexió a causa del caràcter pràctic que Gracián dóna a la virtut: la *dianoia* aristotèlica es converteix en *praxi*.² Recordem que la *phrónesis* de la que parla Aristòtil en la seua *Ètica a Nicòmac* és una *aretè dianoetiké* (I, 13, 1103 a 4-6), com tal deu el seu origen i el seu increment principalment a l'ensenyança, i per això requereix experiència i temps (II, 1, 1103 a 12-13). La *phrónesis* no és ni ciència (*episteme*)³ ni tècnica (*tecne*) (VI, 5, 1140 b 2), ha de ser una disposició racional vertadera i pràctica respecte del que és bo i roï per a l'home. Perquè el fi de la producció és distint d'ella, però el de l'acció (*praxi*) no pot ser-ho: la bona actuació és un fi en si mateixa (VI, 5 1140 b 4-7). La *phrónesis* és una virtut i no un art (*tecne*) (VI, 5, 1140 b 24), una saviesa pràctica encaminada a la recerca de béns humans que se'ls suposa a aquells que saben reconèixer el que és bo per a ells i per als hòmens (VI, 5, 1140 b 7-11). Però la *phrónesis* és una virtut de la part calculativa de l'ànima, de la que forma opinions (VI, 5, 1140 b 26), i té per objecte —igual que l'opinió i la tècnica— el que pot ser d'una altra manera (VI, 5, 1140 b 27; VI, 6, 1140 b 36), per tant, versa sobre el que és contingent. La consideració d'aquest caràcter ha fet afirmar a Pierre Aubenque que es pot reconèixer en esta concepció de virtut —que per a ser una virtut intel·lectual evoca menys els mèrits de la contemplació que els del saber oportú i eficaç—, una rèplica a escala de l'home, un saber més que humà, que la tradició llatina transmetrà a l'occident cristià davall el nom de prudència.⁴

En l'obra de Baltasar Gracián⁵ la prudència es converteix en “art de prudència”, un coneixement i saviesa pràctica,⁶ açò és, la prudència passa a ser una virtut intel·lectual pràctica que es refereix a l'acció humana com realitzable i operable, i la seua missió consisteix a dirigir la nostra conducta.⁷ És la prudència l'exercici de la *raó natural*, no en abstracte, sinó en la seua aplicació concreta i pràctica a l'*experiència* de la realitat,⁸ i per això veu el jesuïta en ella l'arma més eficaç per a triomfar amb èxit en el món. José L. L. Aranguren va assenyalar que Gracián és l'artífex de la deformació moderna d'aquesta virtut:⁹ no es tracta de la prudència en el sentit plenari de virtut, sinó del que s'ha denominat la “prudència de la carn” o, si es prefereix l'expressió, la “prudència mundana”.¹⁰

Per a Gracián la prudència és la major qualitat o perfecció del polític (“Es la capacidad el fundamento de la política (...). Es la capacidad seno de la prudencia”, *P*, p. 54), la major virtut per a consolidar el poder (“Con el valor se consiguen las coronas, y con la prudencia se establecen”, *P*, p. 39), i la “madre de la buena dicha” (*P*, p. 57), i en ella, i

² Cfr. J. Ayala, *Gracián: vida, estilo y reflexión*, Madrid, Cincel, 1987, p. 150.

³ Sobre la diversa consideració de la *phrónesis* com a ciència (*Metafísica*, A, 2, 982 b 4) i com a virtut dianoètica (*Ètica a Nicòmac*, I, 13, 1103 a 6) es pot consultar el clàssic treball de P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris, PUF, 1976².

⁴ Cfr. Aubenque, *La prudence chez Aristote, op. cit.*, p. 9.

⁵ Utilitze l'edició de les *Obras Completas de Baltasar Gracián* preparada per Arturo del Hoyo (Madrid, Aguilar, 1960). Assenyalé el *primor, realce, aforismo, crisi*, encara que només indique la pàgina en el cas del seu tractat *El Político don Fernando el católico*. Encara no disposen de la traducció al català de l'obra de Gracián.

⁶ Sobre la saviesa pràctica en Kant, Gracián i Schopenhauer, el treball de José Mª García Prada, “La sabiduría pràctica en Kant, Gracián y Schopenhauer”, en *Estudios Filosóficos* (Valladolid), XXXVII, 104 (1988), pp. 101-131.

⁷ La virtut que ajusta la llei moral universal a tots els casos que poden presentar-se, és la prudència (cfr. L. E. Palacios, *La prudencia política*, Madrid, Gredos, 1978, p. 22).

⁸ Cfr. J. L. L. Aranguren, “La moral de Gracián”, en *Estudios literarios*, Madrid, Gredos, 1976, p. 119.

⁹ Cfr. Aranguren, *Ètica*, Madrid, Alianza Editorial, 1981, p. 60.

¹⁰ Cfr. Aranguren, *op. cit.*, 1976, p. 119.

en el seu caràcter pràctic, se cimenta la política del segle XVII.¹¹ Però en aquest “art de prudència”, en el que es converteix l'*Oráculo manual*,¹² es trobaran relacionades màximes prudencials tan diverses com l'aforisme 47 (“*Huir de los empeños. Es de los primeros asuntos de la prudencia*”), i l'aforisme 96 (“*De la gran sindéresis. Es el trono de la razón, basa de la prudencia, que en fe della, cuesta poco el acertar*”).

Una altra de les regles d'aquest “art prudencial” consisteix a *Viure a l'ocasió*: “*Vivir a la ocasión. Mas el sabio sabe que el norte de la prudencia consiste en portarse a la ocasión*” (OM, 288). Els mitjans o màximes d'aquest “art prudencial” o regles de la “raó d'E/estat”¹³ han d'adaptar-se al cas i a les circumstàncies: “El gobernar, el discurrir, todo ha de ser al caso, querer cuando se puede, que la sazón y el tiempo a nadie aguardan” (OM, 288).

La funció de la “ocasió” és de gran importància per a comprendre no sols la política i la moral sinó també la pròpia visió del món i de la realitat que posseïa l'home barrocc:¹⁴ “atenir-se a l'ocasió”, és —deia J. A. Maravall— un precepte per excel·lència d'aquesta època que consisteix a comptar amb el mode fugaç que se'ns apareix la realitat.¹⁵ E. Tierno Galván afirmava l'existència d'una relació innegable entre el casuisme i l'ocasió ja que el casuisme és una teoria de l'ocasionalitat moral.¹⁶ El casuisme o la “ciència casuística” ha sigut definida com “the science of bringing particular cases under general rules”,¹⁷ és a dir, com els principis que cal seguir en els casos de consciència dubtosa. Així entesa la casuística és una ciència aplicativa i una branca natural i necessària de l'ofici pastoral; no obstant, va caure en descrèdit amb l'aparició de l'anomenada doctrina del “probabilisme” i els conflictes amb el jansenisme i el protestantisme.¹⁸ Casuisme i probabilisme es

¹¹ La prudència era considerada una virtut necessària en el príncep i part de la “bona raó d'Estat”. Pedro de Rivadeneira dedica, per exemple, el capítol XXIII del llibre II a la prudència del príncep: la guia i mestra de totes les virtuts morals del príncep cristià ha de ser la prudència, que és la que regeix i dona la seua taxa i mesura a totes les altres. La prudència ha de ser vertadera prudència, i no aparent; cristiana, i no política; virtut sòlida, i no astúcia enganyosa (*Tratado de religión y virtudes, que debe tener el príncipe cristiano para gobernar y conservar sus estados* (1595), edició moderna en BAE, Madrid, 1899, t. LX, p. 552).

¹² Sobre l'*Oráculo manual* i la història de la prudència vegeu el treball de A. D'Ors y Pérez Peix, “Historia de la prudencia (Con ocasión del tercer centenario del *Oráculo manual y arte de prudencia* de Baltasar Gracián”, en *Boletín de la Universidad de Santiago* (Santiago de Compostela), 49-50 (1947), pp. 41-55.

¹³ Sobre l'existència d'una “raó d'Estat” (amb majúscula) que s'aplica a l'Estat i una altra “raó d'estat” (amb minúscula) que s'aplica a l'individu, però ambdós amb el mateix contingut, pot consultar-se el meu treball titulat *De la razón de Estado a la razón de estado del individuo. Tratados político-morales de Baltasar Gracián (1637-1647)*, València, Servei de Publicacions de la Universitat de València, 1996.

¹⁴ Com és sabut, un dels *emblemas* d'Alciato més coneguts i de major repercussió va ser el dedicat a l'Ocasió (*emblema CXXI*). Diego López, en relació amb aquest *emblema*, considerava l'ocasió com segueix: és una part de temps que té en si convenient oportunitat de fer o no fer alguna cosa. Els que usen d'ella diem que són savis i prudents (*Declaración magistral de los emblemas de Alciato*, cit. per A. del Hoyo, *op. cit.*, 1960, p. 225, n.1).

¹⁵ Cfr. J. A. Maravall, *La cultura del Barroco*, Barcelona, Ariel, 1986, p. 392.

¹⁶ Cfr. E. Tierno Galván, “Introducción” al *Político* de Baltasar Gracián, Salamanca, Anaya, 1961, p. 14.

¹⁷ Cfr. K. E. Krik, *Some Principles of Moral Theology*, London, Spotteswoode, Ballantyne & Co. Ltd., 1961, p. 13.

¹⁸ Alguns anys més tard de la celebració del Concili de Trento, Bartolomé de Medina va formular la seua teoria del probabilisme continguda en la *Breve instrucción de cómo se ha de administrar el sacramento de la Penitencia*. En ella es desenvolupava un criteri que establia que, en qüestions de moral, havia de donar-se l'absolució si és que existia l'opinió d'algú de reconegut prestigi que l'avalara: en els casos dubtosos que d'una banda i per una altra són probable, i tenen feix i revés, pot el confessor, encara que siga contra l'opinió que ell té, absoldre el penitent. El confessor havia

troben vinculats encara que el primer es dedica a descriure i classificar minuciosament les possibles situacions; i el segon tracte de buscar paliatius o justificacions a les mateixes situacions o circumstàncies.¹⁹

Però què entenen els espanyols del segle XVII per casuística?, i com la vinculaven al problema de la prudència i la raó d'Estat? La casuística era l'art de tractar els casos de consciència i evitar amb això les possibles contradiccions que pogueren ocórrer segons la prudència porta la teoria general a la pràctica concreta.²⁰ La casuística era entesa per una gran part dels autors com el camí que assenyalaria al príncep com fer front a les exigències de la realitat sense eixir-se dels límits marcats per l'ètica cristiana. El príncep té la prudència, i així esta, modelada per la casuística, serveix, simultàniament, com a antídoto contra la decepció maquiavèlica i també per a traduir la “raó d'Estat cristiana” de la teoria a la pràctica.²¹ El casuisme que permetia salvar la disjuntiva política/moral, es va vore “perfeccionat” pels jesuïtes que van introduir un nou aspecte per a justificar alguna acció dubtosa: la direcció de la intenció.

Gracián, professor de “liciones de casos de consciència” a Lleida (1631-1633) i digne representant de la Companyia en aquestos menesters, va ser l'exemple més important de la influència del casuisme en la literatura. Caro Baroja afirmava que Gracián era un fill de la casuística i el probabilisme, i un laxista que haguera espantat a Pascal.²² Pelegrín ha sostingut que “l'oeuvre entière de Gracián est une casuistique, un étude des cas”,²³ i Maravall opinava que el joc entre l'ocasió i el saber humà, atenense al cas (*sindéresis*), constituïa tot l'esquema del comportament polític, social i moral en la obra del jesuïta.²⁴ Segons aquestos intèrprets ningú com Gracián va desenvolupar aquest aspecte fins a convertir-lo en eix central de la seua obra.²⁵

Gracián, seguint a la majoria dels escriptors polítics del seu temps, creu que la política ha de véncer l'ocasió. Ferran el Catòlic —“el *non plus ultra* de los heroicos reyes”, “centro de los rayos de la prudencia” (*H*, I), i el major príncep polític de la raó d'Estat—, “governó siempre a la ocasión, el aforismo máximo de su política” (*P*, p. 51) i “fué rey de prendas y de ocasiones, cortadas éstas a la medida de aquéllas” (*P*, p. 54). El polític

d'assumir la probabilitat en la qual els casos dubtosos es resolien en favor del penitent i segons una sola probabilitat inclòs fent abstracció de les altres.

¹⁹ Julio Caro Baroja ha estudiat i repassat els antecedents dels criteris de probabilitat i conjectura en els segles XVI i XVII, i ha analitzat el casuisme i el probabilisme en les seues distintes modalitats (morals, socials i econòmiques). Vegeu *Las formas complejas de la vida religiosa (Siglos XVI y XVII)*, Madrid, Sarpe, 1985.

²⁰ Cfr. J. M. Fernández-Santamaría, *Razón de Estado y política en el pensamiento español del Barroco (1595-1640)*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1986.

²¹ *Ídem*.

²² Cfr. Caro Baroja, *Las formas complejas...*, *op. cit.*, p. 613 i p. 500.

²³ Cfr. B. Pelegrín, *Éthique et esthétique du baroque. L'espace jésuitique de Baltasar Gracián*, Arles, Actes Sud, 1985, p. 34: “Les contradictions qui ont toujours déconcerté la critique disparaissent si l'on consent à voir l'oeuvre de Gracián pour ce qu'elle est: une étude de cas. Casuistique du succès, de la réussite mondaine, politique: *El Héroe, El Político, El Discreto*; casuistique des figures, cas de figures de *l'Agudeza*; casuistique, casiers habilement désordonnés que els aphorismes de la réussite de *l'Oráculo*; cas de figures morales que chaque *crisi* ou chapitre du *Criticón*, et figures animiques de la préparation à la communion: le *Comulgatorio*”.

²⁴ Cfr. Maravall, “Maquiavelo y maquiavelismo”, en *Estudios de historia del pensamiento español*, Madrid, Ediciones Cultura Hispánica, 1984, p. 55.

²⁵ Clément Rosset ha afirmat que cap obra filosòfica està tan directament inspirada en el pensament sofista com l'obra de Baltasar Gracián. Els seus dos temes principals —l'aparença i l'ocasió— eren ja els dos temes principals dels sofistes: el fenomen i el moment oportú (cfr. Rosset, *La anti-naturaléza*, Madrid, Taurus, 1974, p. 199).

com a vencedor de l'ocasió és, en l'orde de la moralitat, necessàriament un casuista; i, exagerant, potser poguérem dir que el heroi polític y moral és per a Gracián el casuista millor de l'ocasió.²⁶ El jesuïta incorpora als seus propis elements els elements pragmàtics de la sensibilitat contrarreformista de forma que el probabilisme casuista i el desenvolupament imbricat de l'ocasionalisme es dona en tots els àmbits i, especialment, en la política i en la moral.

En *El Discreto*, el nostre autor alegoriza l'*Ocasió* col·locant-la en un palau cap al qual l'*Espera* s'encamina: "En un carro y en un trono, fabricado éste de conchas de tortugas, arrastrado aquél de rémoras, iba caminando la Espera por los espaciosos campos del Tiempo al palacio de la Ocasión" (*D*, III). L'home discret ha de saber que hi ha "vez para lo serio y también para lo humano, hora propia y hora ajena. Toda acción pide su sazón" (*D*, VII), i que "una adecuada comprensión de las circunstancias que se requieren para el acierto individual: Su primera atención es a la ocasión, que es la primera regla del acertar" (*D*, X); i com el molt excel·lent depèn de les circumstàncies, ha de saber que inclús el lluïment de les seues millors qualitats ha de ser molt temperada i molt a l'ocasió, "lógrese la ocasión, que aquél es el día de su triunfo" (*D*, XIII).

L'home prudent dissenyat en l'*Oráculo manual* deu també "atenir-se l'ocasió" no sols en l'ocupació dels seus saberes ("tener una sazónada copia de sales en dichos, de galantaría en hechos, y saberlos emplear en su ocasión", *OM*, 22); sinó també en la demostració del seu sentiment ("un sentimiento en su ocasión es acto personal", *OM*, 266). Però com no sempre està "uno de ocasión" (*OM*, 185), el bon ús d'aquesta és tot un art, perquè no cal ser un home "ocasionat",²⁷ "ni para empeñarse, ni para empeñar" (*OM*, 221); hi ha hòmens ocasionats per geni, i inclús per nació, fàcils de ficar-se en obligacions, però el que camina a la llum de la raó sempre va molt sobre el cas; estima per més valor el no empenyorar-se que el vèncer, i ja que hi haja un neci ocasionat, excusa que amb ell no siguen dos (*OM*, 47).²⁸

Perquè el que venç no necessita donar satisfaccions i mai es perd reputació quan s'aconsegueix l'intent, Gracián ens adverteix de l'atenció que cal posar a que isquen bé les coses (*OM*, 66): "Todo lo dora un buen fin, aunque lo desmientan los desaciertos de los medios". Per a aconseguir "la dicha de salir bien" (*OM*, 66) no hi ha més que obrar amb bons instruments (*OM*, 62),²⁹ instruments i mitjos que oferix Gracián en els seus propis tractats a través de *primores*,³⁰ *realces* i aforismes,³¹ i que es fan necessaris perquè més és

²⁶ Cfr. Tierno Galván, *op. cit.*, 1961, p. 13.

²⁷ Registrava Sebastián de Covarrubias que "ocasionat" és l'home que té tan mala condició que per ella dona lloc a altres per a descompondre's (*Tesoro de la lengua castellana o española* (1611), edició moderna de Martín de Riquer, Barcelona, Alta Fulla, 1989, p. 834).

²⁸ Sobre l'ocasió i altres conceptes vegeu el *Diccionario de conceptos de Baltasar Gracián*, Elena Cantarino i Emilio Blanco (coords.), Madrid, Càtedra, 2005, pp. 183-189; y la revista *Conceptos. Revista de investigación graciana* (A Coruña), que porta des del any 2004, 5 números publicats dedicats al anàlisi de conceptes del autor.

²⁹ Bons instruments que en l'art de governar han de tornar-se bons "ministres". En *El Político* havia assenyalat: aquesta gran ocupació del regnar no pot exercir-se a soles; comunica's a tota la sèrie de ministres, que són reis immediats. ¿Què importa que el príncep siga excel·lent si els ajudants li desacrediten? (*P*, p. 63). En l'*Oráculo* afirmarà que mai la bondat del ministre va disminuir la grandesa del patró; abans, tota la glòria dels encerts recau després sobre la causa principal, així com, al contrari, el vituperi (*OM*, 62).

³⁰ Gracián utilitza en *El Héroe* la paraula *primor* en substitució de la paraula "capítol" i la usa en el sentit de "excel·lència" arrel·legat en el *Tesoro de la lengua* de Covarrubias (1611); per això també usa sinònims o altres termes relacionats amb aquest sentit com art, artífici, destresa, habilitat, lluïment, perfecció, realç, estratagema i subtileza.

menester per a tractar amb un sol home en aquestos temps que amb tot un poble en els passats (*OM*, 1). Dos estratègies defensives bàsiques, en relació amb les clàssiques potències fonamentals,³² són proposades per Gracián en el seu primer tractat: ocultar els dissenys de l'enteniment (“Que el héroe platique incomprehensibilidades de caudal”, *H*, I; *OM*, 94) i ocultar les inclinacions de la voluntat (“Cifrar la voluntad”, *H*, II; *OM*, 98).³³ Però si es tracta de “xifrar la voluntat” d'un mateix també es tracta de “moure voluntats” dels altres i, en aquest sentit, la destresa consisteix en un saber per on se li ha d'entrar a cada un (“Hallarle su torcedor a cada uno”, *OM*, 26).³⁴ Des del primer moment la dissimulació (“El más plástico saber consiste en disimular”, *OM*, 98) i l'ocultació de si mateix és un mig bàsic de la raó d'Estat; així el van acreditar políticament Tiberi i Lluís XI de França (“Es gran parte del regir el disimular”, *OM*, 88), exemples utilitzats per Gracián. L'aforisme 4, el saber i el valor alternen grandesa, pareix resumir i unificar els *primores* III i IV en els que s'afirmava que l'enteniment és l'origen de tota grandesa i la major perfecció d'un heroi (*H*, III), i desitjava al seu model “un cor de rei” perquè “¿qué importa que el entendimiento se adelante, si el corazón se queda? (...) es el corazón el estómago de la fortuna, que dirige con igual valor sus extremos” (*H*, IV).³⁵ Altres perfeccions dependents de la capacitat (enteniment) són necessàries per a causar estimació, el tindrà un gust rellevant (*H*, V; *OM*, 65) és una d'elles; així com hi ha cultura d'enginy, hi ha cultura de gust (fill de l'enteniment i germà de l'enginy), però “sólo un gran conocimiento, favorecido de una plática llega a saber los precios de las perfecciones”, per això Gracián adverteix que “donde el discreto no puede lisamente votar, no se arroje; deténgase no descubra antes la falta propia que la sobra extraña”. La indústria i la diligència supleixen amb qualitats adquirides les que el favor del Cel no va voler donar com naturals; però “no toda arte merece estimación, ni todo empleo logra crédito”, com el heroi màxim ha d'aspirar a una universalitat plausible ha de considerar que moltes mitjanies no basten a agregar una grandesa, i sobra sola una eminència a assegurar superioritat, aconseguisca l'heroi la eminència en el millor (*H*, VI; *OM*, 61) i la excel·lència de primer (*H*, VII; *OM*, 63). Però no és menor la destresa de topar amb els “empleos plausibles” (*H*, VIII; *OM*, 67), s'ha de preferir els empenyoraments i assumptes dignes o mereixedors d'aplaudiment, i estos són els que s'executen a vista de tots i a gust de tots, exposat a l'universal teatre: “Obrar siempre como a vista”, perquè sap que les parets senten, i que el mal fet rebenta per ei-

³¹ Sabut és que molts dels tres-cents aforismes, però no tots, de l'*Oráculo* se “discorren en les obres” anteriors de Gracián; per esta raó quan mencionem els *primores* i els *realces*, assenyalarem al costat d'ells també l'aforisme en què es repeteixen o reflecteixen. Sobre dades concretes de la quantia i procedència dels aforismes, vegeu M. Romera-Navarro (edició de l'*OM*, Madrid, CSIC, 1954) i E. Blanco (edició de l'*OM*, Madrid, Càtedra, 1995).

³² A. Del Hoyo considera que al establir en les dos potències particulars de l'ànima, enteniment i voluntat, les dos màximes qualitats heroiques, Gracián és, fonamentalment tomista, i pot establir-se que l'originalitat de *El Héroe* consisteix en una subtil i sorprenent adaptació tipològica i política de la doctrina tomista de l'acte humà (cfr. A. del Hoyo, *op. cit.*, p. cxxxiv). Per un minucios anàlisi d'aquest tractat davall pressupostos aristotèlics i tomistes vegeu: P. Werle, *El Héroe. Zur Ethik des Baltasar Gracián*, Tübingen, Narr, 1992.

³³ Ambdós són complementàries perquè llega quedaria l'art si, dictant pudor als termes de la capacitat, no encarregara dissimulació als ímpetus de l'afecte (*H*, II).

³⁴ L'aforisme 3, portar les seues coses amb suspensió, on s'estima la veneració i l'expectació causades pel misteri, l'arcanitat i el “pudorós silenci”, està també relacionat amb la idea central desenvolupada en estos dos *primores* de *El Héroe*.

³⁵ Un gran cor tenien Alejandro, Cèsar i Carles VII de França entre els herois polítics amb els que el jesuïta exemplifica aquesta qualitat. L'aforisme 102 porta per títol: “Estómago para grandes bocados de la fortuna”.

xir. Encara que a soles, obra com a vista de tot el món, perquè sap que tot se sabrà (OM, 297). Donar amb la qualitat rellevant en si (“Del quilate rey”, H, IX), amb el tribut rei del seu cabal o conèixer el seu realç rei: la qualitat rellevant, cultivant-la i ajudant a les altres (OM, 34); que no és més important que conèixer el seu defecte rei: “Ninguno vive sin el contrapeso de la prenda relevante, y si le favorece la inclinación, apodérase a lo tirano” (OM, 225), i d’ací a conèixer la resta dels defectes, per més autoritzats que estiguen (OM, 186). S’ha de tindre temptejada la fortuna al procedir (H, X; OM, 36) i saber deixar-se, guanyant amb ella (H, XI; OM, 38),³⁶ són polítics *primores* i regles i contraestratagemes de discreció política.³⁷ Obtindre “la gracia de las gentes” (H, XII; OM, 40), guanyant la seua voluntat per a conquistar la seua afició i la seua benevolència és avantatjat artifici; ja que “la cortesía es el mayor hechizo político de gandes personajes” i estar en opinió de donar gust és un gran avantatge, per a obtindre l’aprovació, l’estimació i l’obediència alienes: per als que governen, gran crèdit d’agradar: realç de sobirans per a conquistar la gràcia universal (OM, 32). Mes el “despejo” (H, XIII; OM, 127) és ànima de tota qualitat, vida de tota perfecció, gallardia de les accions, gràcies de les paraules, i embruixament de tot bon gust, adula la intel·ligència i estranya l’explicació i el “natural imperio” (H, XIV; OM, 42) és un senyoriu innat, una secreta força d’imperi que es fa obeir sense exterioritat de preceptes, sense art de persuasió. La “simpatía sublime” (H, XV) consisteix en una semblança dels cors, si l’antipatia en un divorci de les voluntats. Però a més se’ns proposa en l’*Oráculo manual* el “parentesco de genios” i així la simpatia amb els grans barons (OM, 44); i la “renovación de grandeza”, “usar el renovar su lucimiento” o el renàixer en el valor (H, XVI; OM, 81) són estratagemes per a restaurar la fama i tornar a renàixer a l’aplaudiment. De nou incideix Gracián que “toda prenda, todo realce, toda perfección ha de engastar en sí un héroe, pero afectar, ninguna” (H, XVII; OM, 123), perquè la perfecció ha d’estar en si; l’alabança en els altres; és l’afectació el llast de la grandesa. Però per si algun lector encara no ha comprés, no deixa dubtes sobre en què consisteix aquest *primor*: “Afectó Tiberio el disimular, pero no supo disimular el disimular”. Consisteix el major mirament d’un art en desmentir-lo, i el major artifici, en encobrir-lo amb un altre major. No en la imitació sinó en la emulació de idees (H, XVIII) deu el home culte empenyorar-se, proposar-se “tomar liciones de grandeza” dels barons eminents però no per a seguir-los, sí per a avançar-se’ls, al mateix temps que deu elegir una idea heroica més per a l’emulació que per a la imitació (OM, 75). Una paradoxa crítica (H, XIX) consistent en lliscar venialment en la prudència o en el valor per a entretindre l’enveja, per a encebar la malvolença: es tracta de “saber usar del deslíz” (OM, 73) o “permitirse algún venial deslíz” (OM, 83). Conclou Gracián el seu esbós de heroi màxim, inclòs en el seu oracle manual, atorgant-nos la millor joia de la corona (H, XX): tot el lluïment descendeix del pare d’ells: la virtut. Felicitat, grandesa i virtut³⁸ corren paral·leles i de totes elles ha de

³⁶ Altres aforismes prenen a la Fortuna com a tema; entre ells, es parla de la seua naturalesa variable (“*Fortuna y fama*”). El que té d’inconstant la una, té de firma l’altra, OM, 10), o de la utilitat de conèixer la ventura (“*Conocer los afortunados para la elección y los desdichados para la fuga*”). El millor estratagema del joc és saber descartar-se, OM, 31). Vegeu el concepte de “fortuna”, de Karine Durin, inclòs en el *Diccionario de conceptos de Baltasar Gracián, op. cit.*, pp. 113-119.

³⁷ En *El Político* no és la cega i vulgar fortuna l’autora dels imperis sinó la Providència; també en *El Héroe* Gracián eleva a la “justíssima” Providència per damunt de la “corsària” e “inestable” fortuna (H, XI), però adverteix que regla és de molt mestres, en la discreció política, tindre observada la seua fortuna i la dels seus adherents (H, X).

³⁸ És evident la referència a la virtut cristiana, perquè no pot la grandesa fundar-se en el pecat, que és res, sinó en Déu que ho és tot (H, XX); no obstant, també en “els gentils i infidels” es troba

participar un heroi que pretenga ser-ho: és la virtut cadena de totes les perfeccions, centre de les felicitats (*OM*, 300). D'aquesta forma completa el seu model d'heroïtat, entre qualitats naturals i destreses o habilitats aconseguides amb art o tècniques adequades, i, de forma o no retòrica, conclou apel·lant a un evident fonament de la cristiana raó d'Estat: la religió o la fe (ser heroi del món, poc o res és; ser-ho del Cel és molt, *H*, *XX*).

Comença el seu model de discreció —també incorporat en l'oracle manual— assenyalant els dos eixos de lluïment de perfeccions, geni i enginy (*D*, I; *OM*, 2), sobre els quals s'estructuraran les qualitats i a partir dels quals deu un aspirant a discret conèixer-se: comence per si mateix el Discret a saber, sabent-se. La humana naturalesa ha d'avançar-se cada dia amb una i una altra perfecció a través de l'art i la indústria, per a aconseguir el senyoriu en el dir i en el fer (*D*, II; *OM*, 122), requereix-se el continuat exercici en les ocupacions; que de la continuïtat dels actes s'engendra l'hàbit senyoril. Ser “hombre de espera” (*D*, III; *OM*, 55) que ni s'afanye ni s'apassione (ha de caminar pels espais del temps al centre de l'ocasió perquè la detenció prudent assaona els encerts i madura els secrets); la “galanteria” (*D*, IV; *OM*, 131) siga esfera de la seua magnanimitat, generositat i clemència, que és política també, i inclòs la gala de la major raó d'Estat. Però un aspirant a discret ha de ser també “hombre de plausibles noticias” (*D*, V; *OM*, 22), amb una saviesa cortesana i una conversable erudició, és a dir, una ciència del bon gust que no la ensenyen els llibres ni es deprén en les escoles, una erudició que és notícia universal de tot i un saber de tot el corrent, així d'efectes com de causes pel que cal posar atenció a l'informar-se (*OM*, 80), i conèixer les eminències del seu segle (*OM*, 203). No ha de ser desigual, de procedir anòmal (*D*, VI; *OM*, 71) però sí “hombre de todas horas” (*D*, VII) que no ha de lligar-se a una ocupació només, ni determinar el gust a un objecte, sinó ser vertaderament universal per a tot temps, per a tot gust i per a tota ocupació. Un “buen entendedor” (*D*, VIII; *OM*, 25) perquè no n'hi ha prou amb discórrer és menester adivinar ja que les veritats que més ens importen vénen sempre a mig dir i “al entendido, un buen entendedor” (*OM*, 193) a qui aconsella no estar sempre de burles (*D*, IX; *OM*, 76) perquè no hi ha major desaire que la contínua gràcia. El discret ha de ser “hombre de buena elección” (*D*, X; *OM*, 51); a banda que suposa el bon gust i el rectíssim dictamen, tot el saber humà es redueix a l'encert d'una sàvia elecció, i no ha de ficar-se a voler donar gust a tots que és impossible, i ve a disgustar a tots, que és més fàcil; per tant, no ha de ser “malilla” (*D*, XI; *OM*, 85) però sí “hombre de buen deajo” (*D*, XII; *OM*, 59), que ha de saber deixar les coses abans que elles el deixen (“no aguardar a ser sol que se pone”, *OM*, 110) i posar més atenció en la felicitat de l'eixida que en l'aplaudiment de l'entrada; inclòs “hombre de ostentación” (*D*, XIII; *OM*, 277) perquè encara que és “política contienda qué importe más, la realidad o la apariencia”, la major saviesa, hui encarreguen polítics que consisteix a fer parèixer. Saber i saber-lo mostrar és saber dos vegades, ja que les coses comunament no passen pel que són, sinó pel que pareixen i no basta tindre raó amb cara de malícia (“Realidad y apariencia”, *OM*, 99; “Hacer, y hacer parecer”, *OM*, 130). “No rendirse al humor” (*D*, XIV; *OM*, 69) perquè és efecte gran de la prudència la reflexió sobre si i una gran capacitat no es rendeix a la vulgar alternança dels humors, ni inclòs dels afectes. El discret ha de tindre “buenos repentés” (*D*, XV; *OM*, 56), perquè supleix la vivacitat de l'enginy a la profunditat del juí, són també qualitats de discreció. Ni l'extravagant i frívo-

el fonament de la seua grandesa en algunes virtuts morals. Sobre el concepte de virtut, vegeu els treballs de Felice Gambin, “Tientos para un análisis del concepto de virtud en Gracián”, en *Conceptos. Revista de investigación graciana*, 1 (2004), pp. 59-72; i el concepte de “virtud” en *Diccionario de conceptos de Baltasar Gracián, op. cit.*, pp. 223-228.

la singularitat, ni la vanitat són pròpies del discret que ha d'avorrir tot gènere de “figureria” (D, XVI) a més deu “acomodarse a lo corriente” y “vivir a lo plático” (OM, 120). Ha de ser un “hombre en su punto” (D, XVII; OM, 6) perfeccionant-se en el natural i en el moral, fins a arribar aleshores, a baró fet i perfecte, a home consumat que es coneixerà en allò que s'ha encertat del seu juí i en allò que s'ha assaonat del seu gust, savi en dits, assenyat en fets. “Cultura y aliño” (D, XVIII; OM, 87) són necessàries en un discret que la cultura fa persones. Però no basta amb això, perquè el discret ha de ser “hombre juicioso y notante” (D, XIX; OM, 49), saurí d'enteniment i desxifrador d'intencions i fins, mes no encarrega aquest aforisme que siga malfactor el discret, sinó entès. A favor de les gestes però contra l'hazañeria (D, XX; OM, 295) que és superba, vana, ostentativa i encarida; el discret ha de ser diligent i intel·ligent (D, XXI; OM, 53) perquè tant necessita la diligència de la intel·ligència com al contrari: la una sense l'altra valen poc, i juntes poden molt. Tant es requereix en les coses la circumstància com la substància per això és el mode una de les qualitats del mèrit així atenga el discret al “modo y agrado” (D, XXII; OM, 14); mes el art per a ser feliç (D, XXIII; OM, 21): trobar la virtut que no hi ha més gràcia ni més desgràcia que prudència o imprudència i no hi ha un altre arbitrio sinó el de la virtut i l'atenció. Però si la prudència fa feliç al discret la corona de la discreció és l'enteresa (D, XXIV; OM, 29): sol dels realços, lluïment de les perfeccions, esplendor de l'heroïcitat, i de la discreció complement. Finalitza Gracián el seu disseny del discret i de les regles prudencials que aquest ha de seguir, assenyalant que mesura la seua vida el savi com el que ha de viure poc i molt, per això la “cultura repartición de la vida de un discreto” (D, XXV; OM, 229)³⁹ ha de fer-se atenent a les edats de la vida de l'home proporcionades per la naturalesa considerant les estacions de l'any i els seus quatre temps.

Però molts altres mitjans o regles de prudència se'ns ofereixen a través de diversos aforismes de l'*Oráculo manual* que no es corresponen amb els *primores* o *realces* que hem assenyalat. Entre ells figuren els que més van preocupar i van espantar —no en el sentit de “meravellar-se” o “admirar-se” que a vegades utilitza Gracián i que ve arreplegat en el *Tesoro de la lengua castellana*, sinó en el sentit de causar por o horror que també ve assenyalat per Covarrubias— als més fervents defensors de l'antimaquiavel·lisme del nostre autor al no saber com interpretar-los; mentres que van servir a altres per a definir al nostre autor com l'antimaquiavel·lista més maquiavè·lic: Obrar d'intenció, ja segona i ja primera (OM, 13); Conèixer i saber usar de les varetes (OM, 37); Saber usar dels enemics (OM, 84); Obrar sempre sense escrúpols d'imprudència (OM, 91); No és neci el que fa la neciesa, sinó el que, feta, no la sap encobrir (OM, 126); Abans boig amb tots que assenyat a soles (OM, 133); Entrar amb l'aliena per a eixir amb la seua (OM, 144); Saber declinar a un altre els mals (OM, 149); Mai acompanyar-se amb qui li puga deslluïr (OM, 152); Mai per la compassió de l'infeliç s'ha d'incórrer en la desgràcia de l'afortunat (OM, 163); Sense mentir, no dir totes les veritats (OM, 181); Valdre's de la privació aliena (OM, 189); Reservar-se sempre els últims estratagemes de l'art (OM, 212); Quan no pot un vestir-se la pell del lleó, vista's la de la vulpeja (OM, 220); Mai partir secrets amb superiors (OM, 237); Anar sempre previngut (OM, 256).

³⁹ Vegeu el meu treball: “La experiencia en la culta repartición de las jornadas de la vida (Acerca de *El Discreto* de Baltasar Gracián)”, en Javier San Martín y Jorge Ayala (coords.), *Baltasar Gracián: un pensador entre la tradición y la modernidad*, Calatayud, UNED, 2002, pp. 247-274.

⁴⁰ B. Pelegrín parla de la democratització de la moral aristocràtica que resulta ser l'*Oráculo manual* (cfr. Pelegrín, “Estudio introductorio y clasificación temática de aforismos” en la seua edició de l'*Oráculo manual y arte de prudencia*, Zaragoza, Guara, 1983, p. 44).

Són aquestes algunes dels estratagemes i contraestratagemes més cridaneres, però totes elles són —opinava el propi Gracián— “encerts del viure” i “plats prudencials” (*OM*, “Al lector”). A través d’aquestes màximes s’atorguen o ofereixen les normes polítiques a tot el que vullga triomfar en la vida.⁴⁰ D’eixa “art de vèncer” —opina B. Pelegrín— Gracián dóna unes claus que descansen —segons l’anàlisi d’aquest intèrpret— en tres principis d’acció:⁴¹ un primer principi que és actiu (Milícia és la vida de l’home contra la malícia de l’home, *OM*, 13); un segon principi que és una constatació (Les coses no passen pel que són, sinó pel que pareixen, *OM*, 99); i un tercer principi operacional (“S’han de procurar els mitjans humans com si no hi haguera divins, i els divins com si no hi haguera humans”, *OM*, 251). Però ni aquest principi d’acció operacional basat en una regla de Sant Ignasi, com el propi Gracián recorda (regla de gran mestre, no cal afegir comente, *OM*, 251),⁴² —que només distingeix entre mitjos però res diu sobre la seua naturalesa i molt menys al·ludeix al fi perseguit—, ni els altres principis d’acció (*OM*, 13; *OM*, 99), en els que s’assenta —també al nostre entendre— la raó d’E/estat permetrien classificar⁴³ els mitjans en funció d’aquesta. Mes si atenem al fi perseguit per la raó d’E/estat, que no és un altre que l’adquisició, conservació i augment de l’E/estat, és a dir, del domini o senyoriu d’un príncep (Estat) o del domini o senyoriu de si mateix en un individu (estat), tal vegada el mateix fi podria assenyalar-nos la classificació dels mitjos, i, en aquest sentit, vam considerar factible, encara que sens dubte arriscat —com ja hem deixat apuntat en més d’una ocasió—, una reorganització dels *primores*, *realces* i aforismes des de l’adquisició (Tot està ja al punt, i el ser persona en el major, *OM*, 1; Conèixer el seu realç rei, *OM*, 34; Conèixer el seu defecte rei, *OM*, 225), conservació (Fer dependre, *OM*, 5; Saber excusar pesars, *OM*, 64; Art per a viure molt, *OM*, 90) i augment (Home al punt, *OM*, 6; Aplicació i minerva, *OM*, 18; Home universal, *OM*, 93;) com a paràmetres que identifiquen el seu contingut. D’aquesta forma i segons els paràmetres assenyalats podríem dissenyar o redissenyar “l’art de prudència” que permeta ajustar-se a l’ocasió bé de l’Estat, bé de l’estat de l’individu⁴⁴.

⁴¹ Cfr. Pelegrín, Traducció, introducció i notes a *Manuel de poche d’hier pour hommes politiques d’aujourd’hui vaig fugir et quelques autres*, Paris, Libres-Hallier, 1978, p. 30 i *Éthique et esthétique du baroque. L’espace jésuitique de Baltasar Gracián*, Arles, Actes Sud, 1985, pp. 196-197.

⁴² Aquest aforisme ha sigut ressaltat en múltiples ocasions per la crítica com el més extraordinari i paradoxal, i el de més difícil interpretació (cfr. F. Maldonado de Guevara, *Lo fictivo y antifictivo en el pensamiento de San Ignacio de Loyola*, Madrid, Sociedad Anónima Española de Traductores y Autores/ Publicaciones de la Universidad de Salamanca, 1940, p. 5); o com la clau de tota la mentalitat graciana (cfr. M. Batllori i C. Peralta, *Baltasar Gracián: en su vida y sus obras*, Zaragoza, IFC, 1969, p. 137); o com el que li serveix per a anunciar la distinció i autonomia en l’àmbit de la conducta humana, entre naturalesa i gràcia (cfr. J. A. Maravall, “Antropología y política en el pensamiento de Gracián”, *op. cit.*, pp. 347-348); o com un microcosmos de l’estil i pensament de gran rellevància temàtica i complexes implicacions polítiques, teològiques i existencials que manifesta, a més, tot un conjunt de recursos estilístics i retòrics característics del autor (cfr. J. García Gibert, “Medios humanos y medios divinos en Baltasar Gracián (La dialéctica ficcional del aforismo 251)”, en *Criticón*, 73 (1998), pp. 61-82).

⁴³ Les primeres edicions de *l’Oráculo manual* van aparèixer sense numeració en els aforismes i alguns comentaristes sostenen que no hi ha cap orde en la disposició d’aquests; altres intèrprets han intentat una organització de la ideologia graciana com a reflex d’uns conceptes d’orde normatiu, tàctic i contemplatiu (cfr. H. Jansen, *Die Grundbegriffe des Baltasar Gracian*, Genève/Paris, Droz/Minard, 1958); o han proposat classificar o distribuir els tres-cents aforismes segons temes (cfr., Pelegrín, *op. cit.*, 1978 i 1983).

⁴⁴ En aquest sentit estic preparant una edició del *Oráculo manual y arte de prudencia* per a la editorial Tecnos de Madrid (2009).